

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 1918-1920 թթ.

ՎԻՐԱԲՅԱՆ Վ. Հ.

Հայկական բանակը ստեղծվում էր աննկարագրելի ծանր պայմաններում: Հայաստանի անկախության հռչակման պահին զորքը կազմված էր առանձին Հայկական կորպուսից և կորպուսի իրավունքներ ունեցող Հատուկ ջոկատից: Ռազմական նախարարության կազմավորումը սկսվեց 1918 թ. հունիսի 15-ին, և միայն դրանից հետո որոշ ռազմաքաղաքական պատկերացումների իրականացումը սկսեց միս ու արյուն դառնալ:

ՀՀ կառավարությունը և խորհրդարանը որոշակիորեն ձգտում էին ներդաշնակել իրենց գործողությունները ռազմական շինարարության բնագավառում՝ փորձելով արագորեն լուծել կուտակված խնդիրները, լավ հասկանալով, որ ամեն մի լուրջ երկրի համար բանակը և զինվորական նախարարությունն առաջնային կառույցներ են, ուժային լուրջ լծակներ, առանց որոնց հնարավոր չէ լուծել թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականության որևիցե լուրջ հարց, այդ թվում՝ ունենալ արդյունավետ գործող անվտանգության համակարգ: Այս առումով հետաքրքիր է նախարարների խորհրդի 1918 թ. օգոստոսի 8-ի միացյալ նիստը խորհրդարանի պատգամավորական խմբի հետ, որին ներկա էին պառլամենտի նախագահ Ս. Սահակյանը, պատգամավորներ Հ. Տեր-Հակոբյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Հ. Ազատյանը, Մխիթարյանը, Ա. Խաչատուրյանը և այլք, ինչպես նաև ֆինանսների, զինվորական, արդարադատության նախարարները: Այդ նիստում լավում է Հայաստանի խորհրդի (պառլամենտի) անդամների առաջարկը՝ խորհրդի անդամներից Հատուկ մարմին ստեղծելու մասին, որը կառավարության հետ համատեղ պետք է ընտրեր ու լուծեր զինվորական գերատեսչությանը և արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող կարևորագույն հարցերը: Միացյալ նիստը որոշում է խորհրդի անդամներից, վերջինիս ընտրությանը կազմել երկու հանձնաժողով՝ կառավարության հետ համատեղ զինվորական և արտաքին քաղաքականության կարևորագույն հարցերը վճռելու համար: Ընդունված որոշման մեջ կարևորագույն հարցեր են ճանաչվում. 1) Հայաստանի խորհրդի կողմից օրենսդրական ճանապարհով քննարկման ենթակա հարցերը, 2) այն հարցերը, որոնք կարևորագույն կճանաչվեն զինվորական և արտաքին գործերի մինիստրությունների կողմից¹:

Թե՛ կառավարությունը, թե՛ պառլամենտը բազմիցս անդրադարձել են զինվորական բնույթի հարցերին, քանզի միշտ էլ ռազմական շինարարության հարցերը լուրջ կուվան են դիտվել ինչպես երկրի ապագայի, ներքին ու արտաքին լիարժեք քաղաքականության կենսագործման, այնպես էլ անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: Այսպես, 1918 թ. նոյեմբերի 20-ին ՀՀ պառլամենտի զինվորական հանձնաժողովը ներկա դրանում է օրինագիծ՝ Հայաստանի ազատագրության կոիվներում գոհված

զինվորականների զավակներին ձրի դպրոցական պիտույքներ մատակարարելու մասին: 1919 թ. հոկտեմբերի 21-ին զինվորական հանձնաժողովը տալիս է իր եզրակացությունը Շարուր-Նախիջևանի շրջանում Հայկական զորքերի անհաջողությունների պատճառների վերաբերյալ և առաջարկում ընտրել այդ դեպքերը քննող հանձնաժողով:

Բանակի նկատմամբ կար որոշակի ուշադրություն, և դա հստակ երևում է կառավարության ու քաղաքական-կուտակցական ուժերի գործունեության վերլուծությունից: Հայկական բանակը 1918-1920 թթ. ստեղծվում էր և ապրում կայացման ոչ միանշանակ գործընթացներ: Ռազմական մի տեղեկագրի համաձայն՝ զինվորական ծառայության մեջ գտնվողների թիվը 1919 թ. գարնանը մինչև 16 հազար մարդ էր², իսկ Հ. Քաջազնունու հուշագրի տվյալներով 1920 թ. հուլիսի վերջերին Հայկական զորքերի ընդհանուր թիվը հասնում էր 18 հազարի: Այնտեղ նաև նշվում էր զենքի, հագուստեղենի և այլնի պակասության մասին³: Համադրենք մի շարք տվյալներ և՛ պարզելու իրերի իրական պատկերը: Կ. Սասունու տվյալներով 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի նախօրյակին Հայկական բանակի թվակազմը հասնում էր 35 հազար մարդու⁴: 1920 թ. նոյեմբերի վերջերին զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի ներկայացրած մի տեղեկագրի համաձայն՝ Հայկական բանակի զինվորների և սպաների քանակն օժանդակ կազմով հանդերձ հասնում էր 34 հազարի, իսկ խմբերի հետ միասին՝ 40 հազարի⁵: Հայաստանի պառլամենտի անդամ Հ. Տեր-Հակոբյանի տվյալներով Հայաստանի բանակի ընդհանուր թիվը 1920 թ. հոկտեմբերին հասնում էր 55 հազարի⁶: Համադրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս թվական տվյալների մի մասը, որ բերվում է ժամանակակիցների և ոչ ժամանակակիցների կողմից, ըստ էության, անիրական է: Այս ուռճացված թվական տվյալներն առավել ևս անընդունելի են, երբ ակնհայտ է դառնում, որ Հայկական բանակը 1920 թ. պատերազմում գրեթե առանց լուրջ դիմադրության պարտվել է իրեն հապես չգերազանցող թուրքական բանակին: Այն, որ 1918-1920 թթ. Հայկական բանակի ընդհանուր թվաքանակից մարտունակ էր ընդամենը 16-18 հազարը, հաստատում է նաև Ս. Վրացյանը՝ 1919 թ. մայիսի 18-ին դաշնակցության Ամերիկայի կոմիտեին հասցեագրած նամակում, առ այն, որ «մոտ 16-17 հազարանոց բանակը կարգապահ է և քաջ»⁷: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ աշխատել են ստեղծել նոր զորամասեր, ինչը կարելի է տեղավորել 40-50 հազարանոց բանակի ստեղծման երազանքի ու գոյություն ունեցած լինելու պատկերացումների շրջանակներում: Հարկ է նաև ավելացնել, որ մի այլ

² Նույն տեղում, գ. 41, թ. 82:

³ Նույն տեղում, թ. 73:

⁴ Նույն տեղում, Ֆ. 9- 276, ց. 1, գ. 79, թ. 48:

⁵ Նույն տեղում, Ֆ. 9- 200, ց. 1, գ. 498, թ. 32:

⁶ Սասունի Կ., Հայ-թուրքական պատերազմը (Հայրենիք, Բոստոն, 1926, N 11-12, էջ 112):

⁷ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Ե., 1993, էջ 514:

⁸ Տեր-Հակոբյան Հ., Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 88:

⁹ Վրացյան Ս., Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, 1962, էջ 288:

¹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), Ֆ. 9-202, ց. 1, գ. 13, թ. 4:

կապակցութեամբ Ս. Վրացյանն ավելի է մանրամասնում իր ասելիքը Հայկական բանակի թվակազմի և որակական հատկանիշների վերաբերյալ: Իր «Կեանքի ուղիներով» հուշաշարքում նա ընդգծում է, որ 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված թուրք-Հայկական պատերազմի նախօրյակին Հայաստանի Հանրապետությունը «Հագիւ 20 հազար կանոնաւոր զօրք ունեւր՝ երկրի բոլոր սահմանները պաշտպանելու եւ ներքին կարգ ապահովելու համար: Այդ զօրքի մէկ մասը հին, տասը տարուց աւելի զէնքի տակ էր, յոգնած ու տկարացած, միւս մասը նորակոչիկներ էին, պատերազմի անվարժ, մի մասն էլ անկանոն զօրամասեր՝ խմբապետների հրամանատարութեան տակ»¹⁰: Իսկ արդեն իր հիմնարար աշխատանքում «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքում, Ս. Վրացյանը ճշգրտելով իր իսկ կողմից տարբեր առիթներով բերված փաստական տվյալները, նշում է, որ թուրք-Հայկական պատերազմի ժամանակ Հայկական բանակի ընդհանուր թիվը հասնում էր շուրջ 40 հազարի, որից 25-26 հազարը կանոնավոր բանակի զօրամասեր էին, իսկ արդեն մոտ 10-12 հազարը՝ կամավոր աշխարհագորայիններ¹¹: Ասվածից ակնհայտ է դառնում, որ բանակի ստեղծումը դժվարին գործ էր, և արդյունքներն էլ բազմապիսի չէին: Ստորև բերվող վկայությունը ևս նպաստում է Հայկական բանակի թվաքանակի վերաբերյալ պատկերացումների ամբողջականացմանը և հնարավորություն է տալիս հանգել ավելի ճշգրիտ եզրակացությունների: Այ. Խատիսյանը, 1919 թ. մարտի 14-ին Լեոյին ուղղած նամակում պատմելով նախօրյակին կայացած կառավարության նիստի մասին, որին մասնակցել էին զենքավորներ Մ. Սիրիկյանը և Չուվարովը, Երևանյան ջոկատի հրամանատար Դրոն և ուրիշներ, ընդգծում է բանակի անմխիթար վիճակը՝ բերելով նաև փաստեր՝ Հայկական բանակի թվակազմի վերաբերյալ: Նա գրում է, որ զինվորները սոված են, գտնվում են Հակասանիտարական պայմաններում, 50 տոկոսով հյուծված են տիֆից, իսկ ֆրիկապես շատ թույլ են: Զինվորները հագուստ չունեն: Նրանց թիվը հասնում է 31-32 հազարի՝ ունենալով մոտ 900 սպաներ: Գեներալ Մ. Սիրիկյանը, այդ նիստին ելույթ ունենալով, շեշտում է, որ ինքը մինչև ապրիլի 1-ը պետք է իր ձեռքի տակ ունենա 16 հազար զինվոր՝ Հակառակ դեպքում Հայաստանը ոչնչացված է: Այդ նպատակով էլ որոշվում է. 1) խնդրել անգլիացիներին՝ իրենց ջոկատները դնել Քարվանսարայում, Ալեքսանդրապոլում, Իգդիրում և Քուլպում, 2) խնդրել նրանց՝ տալ հաց, հագուստ և սպառազենք թիֆլիսից, 3) խնդրել Վրաստանին՝ վերադարձնել Հայկական կորպուսի ունեցվածքը, 4) խնդրել զենքերալ Բիչին՝ այստեղ ուղարկել Հայաստանին անհրաժեշտ բոլոր բեռները (ցորեն, հաց, թիֆլիսից ապրանքներ)¹²:

Հայոց բանակի իրական թվաքանակի ճշգրտմանը նպաստում է նաև Փրանսերեն մի կարևոր փաստաթուղթ: Դրա հեղինակներն ամենայն հավանականությամբ Անդրկովկասում գործած Փրանսիական ռազմական ներկայացուցիչներն են, որոնք հետախուզական նպատակներով ստույգ

¹⁰ Վրացյան Ս., Կեանքի ուղիներով, Դեպքեր, Դեպքեր, Ապրումներ, Հ. Ե., Բեյրութ, 1966, էջ 171:
¹¹ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Բեյրութ, 1958, էջ 477:
¹² Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ. 9- 276, ց. 1, գ. 116, թ. 36:

տվյալներ են հավաքել Հայկական բանակի թվակազմի մասին: Ըստ այդ տվյալների, Հայկական բանակի՝ ռազմաճակատային խնդիրներին պիտանի զինվորների թիվը 1920 թ. հասնում էր 24.715 մարդու, սպաներինը՝ 1515-ի, վարչական սպաներինը՝ 309-ի, կամավորներինը՝ 4023 մարդու և այլն¹³: Մատնանշելով այս և այլ նմանատիպ փաստեր՝ հեղինակները մեծ մասամբ չեն փորձում խորանալ փաստերի մեջ և հանգել լուրջ եզրակացությունների, կարծես անտեսելով, որ դրանք հաճախ իրականութեանը չհամապատասխանող թղթային տվյալներ են: Հանրագումարի բերելով փաստական տարաբնույթ տվյալները Հայկական բանակի վերաբերյալ՝ կարելի է եզրակացնել, որ 55 հազարանոց բանակի վերաբերյալ վկայությունը ժխտվում է, քանզի այն միանգամայն հիմնադուրկ է, իսկ 40 հազարանոց բանակի մասին փաստարկումները կարելի է ընդունել լուրջ վերապահումներով՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ տարբեր հեղինակներ Հայկական բանակի ընդհանուր թվակազմից գործող կանոնավոր բանակի ռազմաճակատային կարիքների համար պիտանի թվակազմը տեղավորում են 24-25 հազարի շրջանակներում, որից իրապես մարտունակ կարելի էր համարել միայն 16-18 հազարը, ինչի մասին էլ վկայում են Հայկական բանակի բարձրագույն սպայակույտի և կառավարության ներկայացուցիչները: Վերջապես, մոտ 40 հազարանոց թվաքանակ կարող է ստացվել, եթե այդ 20-25 հազարին հավելենք 10-12 հազարից ավելի աշխարհագորայիններին և կամավորներին: Ակնհայտ է, որ 1918-1920 թթ. Առաջին Հանրապետության կառավարությունը, կառավարող քաղաքական կուսակցությունը և զինվորականությունը գուցե և ձգտում էին իրականացնել ընդհանուր երազանքը՝ ունենալ մեծ և մարտունակ ուժեղ բանակ՝ այն տեղավորելով շուրջ 40 հազարանոց բանակի մասին պատկերացումների շրջանակներում: Սակայն 1919 թ. տվյալներով 961,7 հազար բնակչություն ունեցող երկրի համար դա բավական դժվար իրագործելի խնդիր էր¹⁴, առավել ևս, որ նույն թվականի դեկտեմբերի վերջի տվյալներով երկրում զինակոչից խուսափող նորակոչիկների ու զինապարտների թիվը 17.665 էր¹⁵:

Այս բոլորով հանդերձ՝ ակնհայտ է, որ 1918-1920 թթ. ընթացքի են լուրջ բանակաշինական գործընթացներ, և այդ առումով թե՛ ՀՀ կառավարությունը, թե՛ պառլամենտը և թե՛ զինվորական իշխանությունները տվյալ բնագավառում ծավալել են բազմաբնույթ աշխատանքներ՝ դրանք նպատակամղելով բանակի կազմակերպմանը, դրա թվաքանակի մեծացմանը, նոր սպայական և այլ կադրերի պատրաստմանը: 1920 թ. հունվարի 28-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է զինվորական նախարարի զեկուցումը «Գեներալի շտաբի սպայական կուրսեր և նախապատրաստական ուսումնարան բանալու և այդ նպատակով 1.828.412 ռուբլու վարկ բաց անելու» մասին հարցը և դրական լուծում տալիս դրան¹⁶:

Հայկական այդ բանակն աշխատում էր դառնալ գործուն համակարգ, ձևավորել համապատասխան կառույցները, ձեռք բերել զենք ու հանդեր-

¹³ Նույն տեղում, Ֆ. 9- 200, ց. 1, գ. 160, թ. 2:
¹⁴ Հայկական Հարց, Ե., 1996, էջ 212:
¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ. 9- 199, ց. 1, գ. 29՞՞ թ. 348:
¹⁶ Նույն տեղում, Ֆ. 9- գ. 146, մաս 1, թ. 19:

ձանք, Հայթայթել պարեն և այլն: 1920 թ. հուլիսին վերաբերող մի տեղեկագրում նշվում է. «Հարավային Ռուսաստանի զինված ուժերի հրամանատարությունը տրամադրել է մեզ 3.000.000 փամփուշտ: Կառավարությունն այդ փամփուշտների կեսը գիջել է Վրաստանին, մնացածը (մեկ ու կես միլիոն) ամսո սկզբին ստացել է Երևանը»¹⁷: Այլ. Խատիսյանի վկայությամբ 1920 թ. զենքով և հանդերձանքով Հայկական բանակին Անգլիայի ցուցաբերած օգնության ընդհանուր գումարը կազմել է 1 միլիոն 200 հազար անգլիական ֆունտ ստեռլինգ¹⁸:

Հայկական բանակի կայացման և ռազմական շինարարության հարցերի լուսաբանման տեսանկյունից հետաքրքրական են այն փաստաթղթերը, որոնցում շոշափվում են բանակաստեղծ գործընթացներին վերաբերող խնդիրներ: Այս առումով արժեքավոր է զինվորական նախարարի պարտականությունները ժամանակավորապես կատարող Դրոյի զեկույցը Նախարարների խորհրդում 1919 թ. հունիսի 9-ին: Նշելով, որ Ք. Արարատովի, Մ. Սիլիկյանի և իր գլխավորած զորամասերն ինչ-որ չափով ամրապնդվել են, նա ավելացնում էր, որ զորքերի վիճակը բավական տիտուր է, քանզի գրեթե լիովին բացակայում են զինվորական հանդերձանքը և կոչկեղնը, ժամանակին չի տրվում հաց ու այլ պարենամթերք, իսկ զինվորները, գտնվելով մշտական արշավանքների և առաջխաղացումների մեջ, կիսահոգնած են, հակասանիտարական պայմաններում, իսկ բարձրաբերձ վայրերում (Իզդիրի և Կարսի շրջաններ) նեղվում են ցրտից: Բանակը գնում է դեպի քայքայում, տարածվել է դասալքությունը, ինչպես նաև զենքի ու զինվորական հանդերձանքի և պետական այլ ունեցվածքի հանցագործ վաճառքը և այլն: Այնուհետև Դրոն նշում էր, որ հանդերձանքի բացակայության հետևանքով հուլիսին Իզդիրի լազարեթում բուժվել է մոտ 20 հիվանդ՝ թոքերի բորբոքումով: Դրոն նաև փաստում էր, որ զինվորները հաճախ արդարացիորեն բողոքում են, որ միջոցներ չեն ձեռնարկվում այն զինապարտ քաղաքացիներին զորակոչի ենթարկելու առումով, ովքեր այս կամ այն պատրվակով աշխատանքի են տեղավորվել զանազան Հաստատություններում և դրանով իսկ խուսափել զինվորական պարտականությունների կատարումից: Դրոն Հայկական բանակի մարտունակության բարձրացման համար առաջարկում էր հետևյալը. 1) առանց հապաղման զորամասերին և զինվորական Հաստատություններին ապահովել ֆինանսական միջոցներով, 2) առաջին իսկ հնարավորության դեպքում զորքերն ապահովել այլուրի բավարար պաշարով՝ մինչև նոր բերքահավաքը, 3) պարենավորման նախարարությանը հրահանգել դիմելու քաղաքային ինքնավարություններին՝ զորքերի համար Հայթայթելու սպիտակեղեն, հանդերձանք և կոչկեղեն: Միաժամանակ, կարգադրել Համբարակապետությանը՝ այդ նույն նպատակի համար բաց թողնել բավարար չափով գումար, 4) բոլոր հնարավոր միջոցները ձեռնարկել դասալքության

¹⁷ Նույն տեղում, Ֆ.Պ- 200, ց. 1, գ. 607, թ. 54:
¹⁸ Խատիսյան Այ., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 183, ՀԱԱ, Ֆ.Պ- 199, ց. 1, գ. 146, թ. 96:

դեմ անգիջում պայքար ծավալելու և զինապարտներին զինվորական ծառայության մեջ ներգրավելու ուղղությամբ¹⁹:

Հայկական բանակի ստեղծման ու ամրապնդման դժվարությունները զգալի չափով պայմանավորված էին նաև նրանով, որ Վրաստանը նրբորեն հարուցում էր մի շարք դժվարություններ՝ դեպի Հայաստան գեներ ու զինամթերքի տեղափոխման առումով: Իսկ ամենածանրն այն էր, որ համապատասխան պայմանագրով Հայկական կառավարությունը պարտավորվել էր Վրաստանին գիջել նրա տարածքով Հայաստան փոխադրվող զենք ու զինամթերքի շուրջ 27 %-ը²⁰: Բացի այդ, վրացական կողմը, խոսքով հավաստիացնելով Հայկական բանակի զորակոչին նպաստելու իր պատրաստակամությունը, իրականում խոչընդոտում էր դրան: Այդ են վկայում բազմաթիվ փաստաթղթեր: Այսպես, օրինակ, վրացական իշխանություններն Ախալքալաքի գավառում, որի բնակչության 77 %-ը (կամ 85 հազար մարդ)²¹ կազմում էին Հայերը, զբաղվում էին զորակոչային տարիքի երիտասարդների ցուցակների ստեղծմամբ՝ ձգտելով նրանցով համայրել վրացական բանակը²²: Վրաստանի իշխանությունների կողմից նույնպիսի քաղաքականություն էր վարվում նաև Լոռի գավառի նկատմամբ²³: 1918 թ. սեպտեմբերի վերջերին տեղական իշխանություններին Ն. Ժորդանիայի կառավարության տված հրահանգի համաձայն՝ այդտեղից զորակոչվող Հայերը հարկադրաբար պետք է ծառայեին վրացական զորքերում: Վրացական կողմի վերաբերմունքը հրաշալի էր հասկացել Այ. Խատիսյանը, որը Համո Օհանջանյանին 1920 թ. ապրիլի 7-ին հասցեագրած նամակում գրում էր. «օգնել կարող են գլխավորապես վրացիները և մեր հզորությունը: Իսկ դա նշանակում է ռազմական հանդերձավորում և վրացիների հետ լրիվ մերձեցում: Իսկ դա նշանակում է գնալ տարածքային գիջումների, քանզի վրացիները բարեկամությունը մեր հետ միայն այդպես են հասկանում»²⁴:

Նմանատիպ քաղաքականություն էր վարում նաև մյուս հարևանը՝ Ադրբեջանը: Այսպես, Ադրբեջանի իշխանությունները, իրենց հանրապետության անբաժան մաս համարելով Զանգեզուրը, Ղարաբաղը, Նախիջևանը, Շարուրը, Սուրմալուն, Ղազախը, զորակոչից չէին ազատում նաև Ադրբեջանի զանազան վայրերում ապրող տաճկահայերին, ինչպես օրինակ, Գանձակի շրջանի Զարդախյուլ գյուղում ժամանակավոր բնակություն հաստատածներին²⁵: Ադրբեջանական այս և այլ կարգի ոտնձգություններից և պարզապես հակահայկական գործողություններից պատնեշվելու համար Հայաստանի կառավարությունը մի շարք քայլեր ձեռնարկեց: Այսպես, դեռ 1918 թ. նոյեմբերի 16-ին Նախարարների խորհրդի նիստում լսվում է զինվորական նախարարի զեկուցագիրը՝

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ.Պ- 199, ց. 1, գ. 27, թ. 249-250:
²⁰ Նույն տեղում, Ֆ.Պ- 200, ց. 1, գ. 498, թ. 768:
²¹ Նույն տեղում, Ֆ.Պ- 276, ց. 1, գ. 96, թ. 2:
²² Նույն տեղում, գ. 62, թ. 84:
²³ Նույն տեղում, գ. 12, թ. 195, գ. 67, թ. 35:
²⁴ ՀՀ ԳԱԱ Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, 1996, N 3, էջ 198:
²⁵ ՀԱԱ, Ֆ.Պ- 278, ց. 1, գ. 32, թ. 95:

Ղարաբաղի և Զանգեզուրի Համար գինվորական ուժեր կազմակերպելու մասին²⁶ : 1919 թ. Հունիսի 16-ին Նախարարների խորհուրդը որոշում ընդունեց Ղարաբաղի զորամաս կազմակերպելու համար գինվորական նախարարության հաշվին փոխանցել 1,5 միլիոն ռուբլի: Ըստ այդ որոշման՝ Ղարաբաղյան զորամասը պետք է բաղկացած լիներ մեկ հետևակային գումարտակից, երկու լեռնային թնդանոթից և վերջինիս անձնակազմից, ինչպես նաև 54 հետախույզներից²⁷ :

Հայաստանում գործող կուսակցությունների մեծամասնությունը 1918-19-20 թթ. աջակցում էր ազգային կանոնավոր բանակի ստեղծմանը: Այսպես, սոցիալ-դեմոկրատ Հ. Ազատյանը Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. Հունվարի 17-ի նիստում հանդես է գալիս հաշմանդամ գինվորների ապահովության մասին օրինագծի քննարկման կապակցությամբ՝ անելով հիմնավոր առաջարկներ, որոնք հանգում էին թե՛ գինվորների և թե՛ սպաների համար ապահովագրության հավասար պայմանների ստեղծմանը²⁸ :

Կանոնավոր բանակի ստեղծման նկատմամբ կուսակցությունների դիրքորոշման առումով հետաքրքրական են նաև Հայաստանի խորհրդի Հայ ֆրակցիաների 1919 թ. մարտի 16-ի և 19-ի նիստերի նյութերը: Մարտի 16-ի նիստում զեկուցումով հանդես է գալիս վարչապետի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյանը: Նրան ունկնդրում են ՀՀ խորհրդարանի պատգամավորական խմբակցությունների ներկայացուցիչները և իրենց կարծիքը հայտնում երկրին սպառնացող վտանգի ու հայկական զորքերի անմխիթար վիճակի մասին: Նկատի ունենալով, որ Հայաստանի խորհրդի նիստերը կանոնավոր չեն գումարվում, մինչդեռ զորքը վերակազմելու և զորեղացնելու համար կառավարությունը դրամի անմիջական կարիք ունի, նիստը միաձայն որոշում է կառավարությանը թույլ տալ զորական նախահաշվի այլ հոդվածների հաշվին՝ ա) գինվորների անունը լավացնել՝ ավելացնելով աննդագրամը, բ) զորային գործը կանոնավորելու համար անհրաժեշտ քանակությամբ ձիեր և ջորիներ գնել, գ) զորային զանազան մասնագիտության աշխատանքների համար ուժեղացնել մասնագետ-ծառայողներ պահել²⁹ : Մարտի 19-ին Ալ. Խատիսյանն առաջարկում է կառավարությանը թույլ տալ՝ ա) զորային նախահաշվի մի հոդվածից մյուսի ծախսերն անել, բ) երկրի սահմաններն անվտանգ դարձնելու համար արտակարգ և համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել, գ) այդ նպատակներով կառավարությանը տալ 10 միլիոն ռուբլու վարկ: Ավելին, այս նույն նիստում Ալ. Խատիսյանն առաջարկում է բացառիկ հանգամանքներում Նախարարների խորհրդին՝ տալ համապատասխան միջոցների դիմելու ավելի լայն իրավունքներ՝ վստահեցնելով, որ վերջինս դրանցից կօգտվի միայն բացառիկ հանգամանքներում: Նիստը, քննության առնելով կառավարության առաջարկությունը, ընդունում է Դաշնակցության խմբակցության ներկայացրած հետևյալ բանաձևը. «Երկրի պաշտպանության և զորքի վերակազմության գործը փո-

²⁶ Նույն տեղում, Ծ.Պ- 199, ց. 1, գ. 6, թ. 9:
²⁷ Նույն տեղում, գ. 28, թ. 86:
²⁸ Նույն տեղում, Ծ.Պ- 108, ց. 1, գ. 17, թ. 70, 77:
²⁹ Նույն տեղում, Ծ.Պ- 199, ց. 1, գ. 27, թ. 149, գ. 72, թ. 123:

թացնելու համար. ա) լիազորել կառավարությանը արտակարգ միջոցներ ձեռք առնել, բ) թույլ տալ կառավարությանը օգտվել գինվորական նախահաշվի գումարներից՝ մի պարագրաֆից մյուսին անցնել, և գ) նոր վարկ բանալ տասն միլիոն ռուբլու (10 մլն ռուբլի) կառավարության անունով նույն նպատակի համար»³⁰ : Եթե Հայ ժողովրդական կուսակցության խմբակցությունը քվեարկում է այս բանաձևի օգտին, ապա սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությունը, պատճառ բերելով խորհրդարանի շենքում փետրվարի 28-ին տեղի ունեցած միջադեպը՝ կապված տեղական ինքնավարությունների և նրա խորհրդի ընտրությունների նախագծի հետ, հեռանում է նիստից: Սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբակցությունն իր հերթին համաձայնվում է դաշնակցության ներկայացրած բանաձևին, պայմանով, որ կա՛մ Ավագների խորհուրդը, կա՛մ խորհրդից ընտրված մի նոր հանձնաժողով հսկի և վարի արտաքին քաղաքականությունը: Սակայն քանի որ սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբակցության այս առաջարկը չի ընդունվում, վերջինս ևս հեռանում է ժողովից³¹ :

Այդ տարիներին ՀՀ պառլամենտն ուներ համապատասխան գինվորական հանձնաժողով, որը զբաղվում էր բանակաստեղծ գործընթացներիով, բանակի ու գինվորական նախարարության համար ֆինանսական-դրամական միջոցների հայթայթմամբ և, ընդհանրապես, անվտանգության համակարգի տարբեր կառույցների ձևավորման աշխատանքներով: Այդ հանձնաժողովի մեջ մտնում էին 8 հոգի՝ Ն. Աղբալյանը, Ս. Վրացյանը, Ա. Բաբայանը, Ա. Զամայանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը (նախագահ), Վ. Բաբայանը, բժիշկ Հ. Տեր-Մելիքյանը (քարտուղար) և Ա. Գյուլխանդանյանը³² :

Կուսակցություններն իրենց յուրահատուկ մտեցումն ունեին ուղղափառապետական բնույթի հարցերի նկատմամբ: Սակայն շատ հաճախ, գործի մեջ իրատեսություն խորանալու փոխարեն, դրանք նույնիսկ իրենց առողջ մտադրությունները խճողում էին կուսակցական քննադատամոլությամբ, առանց լրջորեն խորանալու կառավարության ու գինվորականության կողմից թույլ տրված բացթողումների, սայթաքումների և չարաչափումների ու այլևայլ բացասական երևույթների իսկական պատճառների մեջ՝ հաշվի չառնելով թե՛ սուր պակասը կադրերի բնագավառում, թե՛ անձուկ աշխարհաքաղաքական միջավայրը և թե՛ զանազան գործոններ՝ կապված Անտանտի գծով Հայաստանի դաշնակիցների կրավորական, թերևս երբեմն էլ ոչ բարեկամական դիրքորոշման հետ, որի պայմաններում պրոյունավետ գործելը և մարտունակ ազգային բանակ ստեղծելը ըփվարագույն խնդիր էր: Այդուհանդերձ, կուսակցությունները ձգտում էին բանակի կայացմանը, դրանում իշխող անառողջ տրամադրությունների հաղթահարմանը: Օրինակ, 1919 թ. հոկտեմբերին ռամկավարական և ժողովրդական կուսակցությունների, մենչևիկների ու անկախ սոցիալիստների՝ Ալեքսանդրապոլի կազմակերպությունների, ինչպես նաև Նիրակի գյուղացիների միության վարչության՝ կառավարությանն

³⁰ Նույն տեղում, գ. 27, թ. 150, գ. 72, թ. 194:
³¹ Նույն տեղում:
³² Նույն տեղում, Ծ.Պ- 198, ց. 1, գ. 32, թ. 10. 12:

ուղղված մի ուղերձի նախագծում ասվում էր. «Երկրի ինքնապաշտպանության գործը՝ ազգայինի ամենապատասխանատու գործը հանձնրված է նույնպես կուսակցական, բայց անձեռնհաս անհատների, դուրս են ձգված արժանավորները միմիայն այն պատճառով, որ գործում է կուսակցական խտրությունը: Նկատելի է, որ փոխանակ ուժեղացնելու կանոնավոր բանակների կազմությունը, ընդհակառակը՝ նորից կենդանանում է խմբապետական կազմերի անկարգ և քայքայող դրությունը»³³:

Բանակի ու ռազմական քաղաքականության հարցերը կառավարող դաշնակցության կուսակցության ուշադրության կենտրոնում էին: Նրա 9-րդ ընդհանուր ժողովը (1919 թ. սեպտեմբերի 27- նոյեմբերի 2) զորքի մասին հատուկ որոշում կայացրեց: Չորքի մասին Դրոյի զեկուցման հիման վրա համապատասխան որոշում ընդունվեց բոլոր քաղաքացիների պարտադիր երկամյա զինվորական ծառայության, բանակը բոլոր առումներով հայացնելու և հայոց պետության պաշտպանությանը ծառայեցնելու հրամայականի մասին: Բանակի հայացման գործում կարևոր դեր ունեցան հատկապես թուրքական բանակից հարյուրի չափ հայ սպանների ժամանումը և ազգային բանակում ծառայության անցնելը: Մարտունակ և որակյալ բանակ ունենալը կուսակցությունը տեսնում էր մի կողմից հզոր տնտեսության, իսկ մյուս կողմից՝ ռազմիկների բարոյական կայունության և հայրենիքին նվիրվածության մեջ³⁴:

Չնայած այն հանգամանքին, որ հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող բոլոր կուսակցությունները վճռորոշ պահերին այս կամ այն կերպ սատարել են կառավարությանը, և իրենց մտտեցման այս կամ այն տարբերությամբ հանդերձ՝ կանգնած էին երկրի ու ազգային պաշտպանության կազմակերպման դիրքերում՝ կողմնակից լինելով ամուր ու կարգապահ բանակի ստեղծմանը, երբեմն ունեցել են անլուրջ, ոչ լիարժեք մտտեցումներ երկրի պաշտպանության և ռազմական ու ներքին շինարարության հարցերին: Ինչպես պարզվում է Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունվարի 10-ի նիստի արձանագրությունից, սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությունը պահանջում էր զինվորական նախարարության գործունեության ու ծախսերի հրապարակայնություն: Որպեսզի պարզ դառնա այդ խմբակցության մտտեցման ողջ հակասականությունը և որոշակի իմաստով՝ նաև մնասակարությունը պետական քաղաքականության ըմբռնման տեսանկյունից, մեջբերենք նրանց տեսակետն ամբողջությամբ. «Նկատի ունենալով զինվորական մինիստրության վարած հետադիմական մեծածախս և կործանիչ քաղաքականությունը, նրա անտարբեր և հաճախ հանցավոր վերաբերմունքը դեպի զորքի նյութական և բարոյական պահանջները՝ մանավանդ մահվան պատիժը վերականգնելուն վերաբերող հակաօրինական կարգադրությունը, ինչպես և այդ մինիստրության ամբողջ նախահաշվի գաղտնի հայտարարվելը, սոցիալ-դեմոկրատական Ֆրակցիան առաջարկում է մերժել այդ նախահաշիվը»³⁵: Սակայն այս առաջարկը, ընդամենը 3 ձայն ստանալով,

³³ Նույն տեղում, Ծ.Կ- 4033, ց. 7, գ. 2, թ. 1, գ. 17, թ. 1, Ծ.Գ- 404, ց. 1, գ. 36, թ. 1:

³⁴ Հակոբյան Ա., Հ.Յ.Դ. 9-րդ ժողովը, Ե., 1974, էջ 10, 34, 35, 44:

³⁵ Նույն տեղում, Ծ.Գ- 198, ց. 1, գ. 15, թ. 58:

մերժվում է, քանզի տվյալ իրադրությունում նմանատիպ որոշում ընդունելը նշանակում էր վնասել պետության պաշտպանունակությանը և անվտանգության համակարգի ձևավորմանը: Բացի այդ, այս դիրքորոշման միակողմանիությունը և կիսաապոստոլությունն արտահայտվում էր նրանում, որ կառավարությանը և, մասնավորապես, զինվորական նախարարությանն արդարացիորեն քննադատելով ռազմական քաղաքականության բնագավառում թույլ տված զեղծարարությունների ու հափշտակումների, ինչպես նաև բանակի հիմնահարցերի նկատմամբ հանցագործ վերաբերմունքի համար, ընդդիմության ներկայացուցիչներն ընկնում էին մի ծայրահեղությունից մյուսի մեջ՝ զորքերում առկա բացթողումները փորձելով պայմանավորել միայն ՀՀ կառավարության քաղաքականությամբ և ոչ թե սոցիալ-տնտեսական և աշխարհաքաղաքական բնույթի ավելի բարդ գործոններով: Այդ իսկ պատճառով էլ բանակում առկա բացասական երևույթների առողջ քննադատությունն ուղեկցվում էր բանակի վերակառուցման ու բանակաշինության մասին ընդհանուր բնույթի վերացարկումներով, որոնց համար ցանկության դեպքում միշտ էլ հարմար փաստարկներ կգտնվեին: Այդ է վկայում նույն սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության առաջադրած հետևյալ տեսակետը. «Զինվորական ու երկրի պաշտպանության խնդիրներում բարձրաստիճան ու հասարակ զինվորականության շարքերից մեծաքանակ ավելորդ բերանների վտարումն, բանակի վերակազմություն ժողովրդի տնտեսական ու հասարակական ուժերի համեմատ և ժողովրդական ուժեղ միլիցիա քաղաքներում ու մանավանդ գյուղերում»³⁶: Այս և այլ տարաբնույթ փաստերի վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ, ընդհանուր առմամբ, ընդդիմությանը հետաքրքրել են հայկական բանակի հիմնախնդիրները, և այդ տեսանկյունից նրա արտահայտած մտքերն ու տեսակետները, անշուշտ, արժանի են ուշադրության: Եվ առհասարակ, այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանում գործող քաղաքական ուժերի մեծ մասը իր մտտեցման մեջ հաճախ արդարացիորեն դատապարտում էր այն սխալներն ու սայթաքումները, որոնք թույլ էին տրվում ռազմական շինարարության և անվտանգության համակարգի այս կամ այն օղակի կազմակերպման բնագավառում, մերկացվում էին զեղծարարություններն ու հանցագործությունները հայկական բանակի շինարարության բնագավառում, ինչպես նաև զինվորականության մի մասի շահամոլ անվայելուչ կեցվածքը բանակի հիմնախնդիրների նկատմամբ: Այնուամենայնիվ, չնայած սոցիալ-դեմոկրատական և այլ խմբակցությունների կողմից զինվորական նախարարության և կառավարության հասցեին ուղղված սուր և անաչառ քննադատությունում կային ռացիոնալ հատիկներ, սակայն դա հիմք չէր, որ դրանք առհասարակ ժխտական մտտեցում որդեգրեին բանակաշինության ու անվտանգության համակարգի ձևավորման բնագավառում պետական տարբեր մարմինների ձեռնարկած ամեն մի քայլի նկատմամբ: Քաղաքական-կուսակցական այդ ուժերի մտտեցումներում արժեքավոր և օգտակար առաջարկությունների հետ մեկտեղ կային այնպիսիք, որոնք չէին տեղավորվում մեծաթիվ ուժեղ և կարգապահ բանակ ստեղծելու ծրագրային նպատակադրումների

³⁶ Նույն տեղում, Ծ.Գ- 404, ց. 1, գ. 1, թ. 6:

չրջանակներում: Դրանք հանգում էին նրան, որ Հայաստանը, լինելով փոքր և ոչ մեծաքանակ բնակչությամբ երկիր, չպետք է ունենա մարտունակ ուժեղ բանակ ստեղծելու ռազմավարություն: Հետևաբար ՀՀ-ն պետք է բավարարվի փոքրաքանակ զորքով: Այսպես, բանավիճելով զինվորական նախարարության կողմից ներկայացված մասնակի զորացրման նախագծի շուրջ՝ կապված վրաց-Հայկական պատերազմի ավարտի և երկրի վիճակի որոշակի կայունացման հետ, խորհրդարանի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությունը, ի դեմս Հ. Ազատյանի, 1919 թ. հունվարի 7-ի Հայաստանի խորհրդի նիստում հետևյալ տեսակետն է հայտնում. «չատ ավելի լավ է ունենալ 5-6 հազարանոց լավ հագնված ու լավ սնված զորք, քան 16 հազար քաղցած ու տկուր խուժան»³⁷: Սոցիալ-դեմոկրատները գտնում էին, որ Հայերը, լինելով փոքր ու աղքատ ժողովուրդ, չեն կարող 40-50 հազարանոց բանակ ունենալ՝ երկրի պաշտպանության և ռազմական շինարարության, ինչպես նաև պետական անվտանգության ապահովման խնդիրները լուծելու համար³⁸: Եվ, որպես արդյունք, սոցիալ-դեմոկրատներն այս հիմնախնդիրների լուծման խնդրում ավելի անհաջող միջոց էին առաջարկում, քան Դաշնակցություն կուսակցությունը: Սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության ներկայացուցիչները, առանց լուրջ հիմնավորման և համապատասխան հաշվարկներ կատարելու, պնդում էին, թե զորքը պետք է լինի ժողովրդական միլիցիայի տեսքով, քանի որ մոտ ապագայում Հայաստանին որևիցե թշնամի չի սպառնում, ինչը մոլորություն էր, իսկ առհասարակ ազգային-պետական քաղաքականության տեսանկյունից՝ խիստ վնասակար³⁹: Այդուհանդերձ, պատերազմի, ռազմական ծախսերի և այլնի նկատմամբ կուսակցությունների մոտեցումն արժանի է ուշադրության: Այս առումով Հետաքրքրական է նաև Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունվարի 10-ի նիստում կայացած քննարկումը՝ կապված զինվորական նախարարության նախահաշիվին 29 մլն ռուբլու չափով գումար հատկացնելու հետ: Այդ կապակցությամբ ելույթ ունեցած Հ. Ազատյանը պնդում էր, որ նախարարությունը վարել է անպատասխանատու քաղաքականություն, և բերում էր փաստական տվյալներ՝ այդ գումարի աննպատակ օգտագործման մասին: Նա նաև պնդում էր, որ կան բազմաթիվ բողոքներ, որ զինվորներն ամիսներով ուճել են ստանում, վատ են կերակրվում և այլն⁴⁰: Սակայն սոցիալ-դեմոկրատների և նրանց որոշակի իմաստով ձայնակցած սոցիալիստ-հեղափոխականների խմբակցությունների առաջարկը չի անցնում, ձայների մեծամասնությամբ անցնում է Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության բանաձևը:

Հայկական բանակի ստեղծման և այդ ուղղությամբ ՀՀ կառավարության գործունեության վրա բացասաբար ազդեցին նաև Հայաստանի անտանտյան դաշնակիցների երկդիմի քաղաքականությունը և վնասակար ու աղետալի հետևանքներ ունեցող քայլերը, որոնց դեմ բողոքում էին երկրի բոլոր քաղաքական կուսակցությունները: Այսպես,

³⁷ Կայծ, 30. I 1919:
³⁸ Նույն տեղում:
³⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ծ. Գ- 276, ց. 1, գ. 158, թ. 4:
⁴⁰ Կայծ, 18. XII. 1918, 1. II. 1919:

սոցիալիստ-հեղափոխական խմբակցության ներկայացուցիչ պատգամավոր Վ. Մինախոյանը, ելույթ ունենալով Հայաստանի խորհրդի 1919 թ. հունվարի 25-ի նիստում, ընդգծում է հետևյալը. «ոչ միայն հարևաններն են ուզում մեզ ոչնչացնել, այլև նույնն է անում Անգլիան: Կարելի է ասել, որ մեր դժբախտությունների 99 տոկոսի պատասխանատվությունը դաշնակիցների վրա է ընկնում: Այսօր միակ գործնական քայլը մեր պարլամենտի կողմից պիտի լինի այն, որ մենք ցույց տանք, թե դաշնակիցների այդ բոլոր խաբեբայությունները մենք զգում և հասկանում ենք»⁴¹: Այդպիսի մի շատ ուշագրավ վկայություն էլ մենք հանդիպում ենք Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին 1919 թ. սեպտեմբերի 1-ին Հայաստանի պառլամենտի քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանի ուղարկած հաղորդագրությունում, ուր ասվում էր. «Փարիզի մեր պատվիրակության գրություններից պարզվում է, որ անգլիացիք Կովկասում իրենց ներկայության ամբողջ ընթացքում եղել են ոչ անկեղծ դեպի մեզ ու վարել սիստեմատիկաբար մուսուլմանական քաղաքականություն: Անգլիան ամեն տեղ, ինչպես և Կովկասում վարում է քողարկված մուսուլմանական քաղաքականություն»⁴²: 1919 թ. ապրիլի 30-ին Հայաստանի կառավարության նախագահ Ալ. Նատիսյանն Արևելքում անգլիական գլխավոր հրամանատար Միլնի հետ զրույցի ժամանակ բողոքում է անգլիացիների կողմից Կարսից ռազմական ունեցվածքի, գեներլի, հագուստների և այլնի դուրսբերման դեմ՝ պահանջելով դադարեցնել այն: Դրան Միլնը պատասխանում է, որ նախ 1) իբր թե պատերազմն ավարտվել է, կարիք չկա ուժեղացնելու բանակը, որ 4 տարի պատերազմել են ոչ թե նրա համար, որ ուժեղացնեն բանակը. բավական է ունենալ ոչ թե զորքեր, այլ լավ ժանդարմերիա. 2) որ Կարսում ամեն ինչից շատ կա, հատկապես հագուստ, և եթե անգլիացիներն այնտեղից դուրս են բերել Հրեռանին և փամփուշտները, ապա ուղարկել են գեներալ Դենիկինին, քանզի նա կոպում է բոլշևիկների դեմ, որոնց անգլիացիները համարում են լուրջ թշնամիներ նաև Հայաստանի համար⁴³: Ինչպես տեսնում ենք, անգլիական գեներալի տեսակետը չէր բխում իրերի իրական վիճակից: Այն հաշիվ չէր առնում, որ թշնամական երկրներով շրջապատված Հայաստանին իր առջև կանգնած խնդիրները լուծելու համար ոչ թե ոստիկանություն էր անհրաժեշտ, այլ լավ զինված ու հանդերձավորված մարտունակ բանակ, որը կկարողանար ապահովել Հայաստանի Հանրապետության անվտանգությունը: Միանգամայն ակնհայտ է, որ անգլիացիների քաղաքականությունը հարմարեցվում էր Մեծ Բրիտանիայի նեղ մեծապետական շահերին, ինչը հղի էր կործանաբար հետևանքներով՝ Հայաստանի Հանրապետության ազգային-պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: Բրիտանական զինվորական իշխանությունների կողմից Կարսից 60 հրանոթների և մեծ քանակությամբ արկերի ու փամփուշտների, ավտոմոբիլային սարքավորման, բամբակի և այլ գույքի դուրսբերման փաստը վատ տպավորություն էր թողնում նաև այն առումով, որ այդ ամենը, բացի

⁴¹ ՀԱԱ, Ծ. Գ- 198, ց. 1, գ. 15, թ. 89:
⁴² Նույն տեղում, Ծ. Գ- 276, ց. 1, գ. 97, թ. 126:
⁴³ Նույն տեղում, գ. 101, թ. 48, գ. 114, թ. 196:

Դենիկինից, գուցե հասցեագրված էր նաև աղբբեջանցիներին: Այդ առթիվ Մ. Սիլիկյանի գեկուցագրի հիման վրա Թ. Նազարբեկյանը և շտաբի պետ, գեներալ-մայոր Հ. Հախվերդյանը 1919 թ. մայիսի 2-ին գինվորական նախարար Ք. Արարատյանին հայտնում էին հետևյալը. «Այդ բոլորը զորքի և ժողովրդի վրա թողնում են ճնշող տպավորություն, առավել ևս, որ այդ գույքը ուղարկվում է Բաքու, որը կարող է ընկնել Աղբբեջանի կառավարության ձեռքը»⁴⁴: Այս իրողության հաստատումն ակնհայտ երևում է Հայաստանում Աղբբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Խան Թեքինսկու՝ 1919 թ. մայիսի 10-ին իր կառավարության նախագահ Խան Խոյսկուն հղած հեռագրից. «Պատրվակով, թե բոլշևիկները սպառնում են Բաքվին, խնդրեք անգլիացիներին՝ Կարսից թնդանոթները տեղափոխել Բաքու»⁴⁵: Ասվածի հաշվառմամբ շատ հավանական է, որ 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին սկսված թուրք-հայկական ծանր և կործանարար ռազմաքաղաքական հետևանքներ ունեցող պատերազմում Հայաստանի Հանրապետության պարտության և, մասնավորապես, Կարսի անկման գլխավոր պատճառներից մեկը անգլիական ռազմական ներկայացուցիչների ձեռնարկած հակահայկական գործողություններն էին: Այդ իսկ պատճառով էլ անգլիական գեներալ Քորիի հետ հայկական կառավարության 1919 թ. հունիսի 7-ի տեսակցության ժամանակ Ալ. Խատիսյանը պահանջում է կարգադրել դադարեցնելու Կարսից գինվորական ունեցվածքի ապօրինի դուրսբերումը, քանի որ այն ՀՀ սեփականությունն է: Իր հերթին, վերը նշված փաստերը հիմք ընդունելով, գեներալ Մ. Սիլիկյանը կարգադրել էր կասեցնել անգլիացիների գնացքի երթևեկությունը, ինչն էլ գեներալ Վ. Թոմփսոնը օգտագործեց որպես պատրվակ՝ արդարացնելու ռազմական ունեցվածքի դուրսբերումը Կարսի բերդից⁴⁶: Այս հակահայկական գործողությունների դեմ բողոքեցին Հայաստանի խորհուրդը, նրա կուսակցական խմբակցությունները և կառավարությունը, սակայն էական արդյունքներ ձեռք բերել չհաջողվեց:

Այդուհանդերձ, կուսակցությունները հայ ժողովրդի համար ճակատագրական պահերին միշտ էլ զորավիգ են եղել հայրենիքին և պետությանը: 1920 թ. թուրք-հայկական աղետալի պատերազմի ժամանակ, երբ Հայաստանի Հանրապետությունը լքեցին սերյան դաշնակիցները և Ազգերի լիգայի երկրները, Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությունը և մյուս կուսակցությունները միասին հանդես եկան հայրենիքի պաշտպանության և ոստիին արժանի հակահարված տալու վճռականությամբ: Նրանք պատրաստակամություն հայտնեցին աջակցելու կառավարությանը և ըստ կարելիության օգնելու ռազմաճակատում մարտնչող մեր զորամասերին: ՀՄԴԿ կենտկոմը հրապարակեց հայ ժողովրդին ուղղված կոչ՝ անարգ թշնամուն հակահարված տալու և հայրենիքը պաշտպանելու վերաբերյալ⁴⁷: 1920 թ. հոկտեմբերի 26-ին Երևանում կայացած միջկուսակցական միտինգում կրակոտ ճառով

⁴⁴ Նույն տեղում, Ծ. 9- 276, ց. 1, գ. 158, թ. 4:

⁴⁵ Նույն տեղում, Ծ. 9- 200, ց. 1, գ. 299, թ. 7:

⁴⁶ Նույն տեղում, Ծ. 9- 276, ց. 1, գ. 114, թ. 196:

⁴⁷ Հառաջ, 3. X. 1920:

հանդես եկավ Բ. Իշխանյանը՝ ընդգծելով երկրին սպառնացող վտանգն ու հայրենիքը պաշտպանելու անհրաժեշտությունը⁴⁸: Հայրենիքի համար այդ ծանր պահին բոլոր խորհրդարանական խմբակցությունները կանգնեցին կառավարության կողքին: Ընդունվեց կառավարությանը համակրանքի բանաձև, որը վերջինիս լիազորում էր իրականացնելու լիարժեք զորակոչ: Այսպիսով, հայ քաղաքական կուսակցություններին միշտ էլ մտահոգել են ռազմական քաղաքականության ցավոտ հարցերը:

ПРОБЛЕМЫ АРМЯНСКОЙ АРМИИ В 1918-1920 гг.

ВИРАБЯН В. Г.

Резюме

В годы Первой Республики армянское правительство и партии предприняли конкретные шаги в деле организации и усиления основ нового, армянского государства — армии и иных военных структур. Различные архивные документы свидетельствуют о том, что в основном политические партии и их парламентские фракции не только поддерживали, но и помогали правительству Республики Армения в вопросах организации армии и военного строительства. И несмотря на отдельные перегибы и ошибки, правительство и партии смогли решить некоторые армейские проблемы, внося посильный вклад в дело разрешения важнейших государственных проблем, коренным образом связанных с созданием эффективной и надёжной системы безопасности Первой Республики Армения.

⁴⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, Ծ. 9- 198, ց. 1, գ. 74, թ. 2: